

MILAN KOPECKÝ

DVĚ KAPITOLKY O ČESKÉM A POLSKÉM ŘEČNICTVÍ

Rozsah a výsledky dosavadního bádání o řečnictví v slovanských literaturách nejsou úměrné významu a kvantitativnímu rozšíření řečnického žánru, zejména v době feudalismu. Ze syntetických prací vzniklých v českých zemích nebo v Polsku lze uvést toliko dvě práce staršího data, zaměřené na řečnictví duchovní: knihu Hynka Hrubého *České postily*¹ a spis Kazimierze Kolbuszewského *Postyllografja polska XVI i XVII wieku*.² Polský spis má ráz analyticko-hodnotící, kdežto kniha Hrubého dostává místy charakter antologie, neboť Hrubý otiskuje poměrně dlouhé ukázky z české homiletiky, v jejímž hodnocení je značně závislý na Vlčkových Dějinách české literatury. S novými aspekty se k české řečnické tvorbě předobrozenské přiblížili ve svých barokologických pracích Josef Vašica³ a Zdeněk Kalista.⁴ Podnětný zůstává jejich zřetel k uměleckým kvalitám katolické tvorby pobělohorské. Tyto kvality bychom měli studovat i v homiletice nekatolické (tak se o to u své homiletiky reformační snaží Poláci), a to jak v předbělohorské (míním např. Postilu evangelítskou Martina Filadelfa Zámrského obsahující už určité rysy barokní), tak v pobělohorské exulantské (tj. především v řečnických projevech J. A. Komenského, S. Martina z Dražova, K. Mošetického, D. Krmana aj.). Také na světské řečnictví, odkazované nezdědka do věcné literatury, bude třeba použít uměleckých kritérií, přičemž nebude možno nadále přehlížet produkci jazykově nečeskou, pokud fungovala v českém kulturním prostředí. To ovšem platí i pro světskou rétoriku polskou v širokém obsahovém a jazykovém smyslu, jež sloužila polským kulturním potřebám.

České a polské řečnictví má mnoho shodných nebo podobných rysů, které lze vyložit z analogické funkce řečnických projevů v téže časové rovině. Nabízí se však ještě jiný výklad — vliv řečnické teorie. Problémy takového vlivu jsou dosud poměrně málo prozkoumány, přestože se v poslední době několik badatelů v Polsku i v českých zemích pokusilo o analýzu určitých literárně teoretických prací, jejichž součástí byla díve i teorie řečnictví. V Polsku k analytickým studiím časopiseckým a sborníkovým přistoupily v několika případech i edice starých poetik. Z nich připomínám aspoň edici spisu M. K. Sarbiewského *De perfecta poesi, sive Vergilius et Homerus*⁵ a Jana Ursyna z Krakova *Modus epistolandi*,⁶ editorem prvního spisu byl Stanisław Skimina, druhý spis k vydání připravila Lidia Winniczuková, která je také autorkou drobné monografie *Epistolografia*.⁷ U nás zatím zůstalo u studií o poetikách středověkých, jimž pozornost věnoval hlavně Jan Vilikovský.⁸ Převaha zájmu o literární teorie středověké (eventuálně v Polsku též o poetiky humanistické) nebyla zatím vyvážena studiem literárních teorií barokních. K jejich představitelům patřil v Čechách Bohuslav Balbín a v Polsku Jan Kwiatkiewicz; na ně se zaměřím v první kapitole svého článku.

Z více nežli třiceti tištěných děl Balbínových se zřetel k teorii řečnictví uplatňuje především v knihách *Verisimilia humaniorum disciplinarum* (tři vydání v letech 1666, 1687 a 1701, citovat budu podle 1. vydání, zkratka „Ver.“), *Quaesita oratoria* (dvě vydání z r. 1677 a 1711, citace podle 1. vydání, zkratka „Quaes.“) a *Brevis tractatio de amplificatone oratoria* (dvě vydání z r. 1688 a 1701, citace podle 2. vyd., zkratka „Ampl.“). Rozsáhlé spisovatelské dílo polského jezuita Jana Kwiatkiewiczze (žil v letech 1630 až 1703) čítá kolem 40 spisů latinských a polských; z nich jsou pro teorii řečnictví nejdůležitější *Suada civilis* a *Phoenix rhetorum*. Oba byly vydány několikrát: *Suada* r. 1672, 1682, 1689, 1697, 1718 (v Praze) a 1720, *Phoenix* r. 1672, 1682 a jednou bez vrocení ve Vratislavi, společně byly vytištěny r. 1679, 1690 (v Praze), 1697, 1708 (v Praze) a jednou bez udání roku tisku ve Vratislavi.⁹ (Suadu a Phoenix budu citovat podle pražského vydání z r. 1690.) Ke známosti Kwiatkiewiczových spisů v českých zemích přispělo jistě jejich několikeré vytištění v pražské jezuitské tiskárně u sv. Klimenta, kde také roku 1698 vyšlo druhé vydání Kwiatkiewiczovy knihy *Eloquentia reconditor* (poprvé v Poznani 1689). Naopak spisy Balbínovy se dostávaly do Polska pomocí těsných styků české provincie jezuitské s provinciemi polskými i osobními kontakty Balbínovými s některými Poláky (z nich si nejvíce vážil svého učitele Mikuláše Łeczyckého, jehož životopis napsal na konci svého života jako vůbec poslední svůj spis). Latina teoretických prací Kwiatkiewiczových a Balbínových i rozložení jezuitských kolejí po celé Evropě usnadňovaly proniknutí spisů též mimo prostředí polské a české, jak jsem si ověřil v některých knihovnách rakouských a německých.

Ve všech citovaných spisech zdůrazňují Balbín i Kwiatkiewicz především nezbytnost teoretického vzdělání budoucího řečníka, nadání a snahu bez znalosti teorie pokládají za nedostačující. Je až podivuhodné, jak racionalisticky jezuita Balbín poznamenává, že v jeho době se nelze spoléhat ani na zázrak daru jazyků, ani na sesílání ohně z nebe, a odvolává se na logickou tezi Themistoklova: „*Consilia . . . rationi consentanea fere prospere cedunt; si ea secus sint, ne Deus quidem vult adesse*“ (Ver. 239). V poukazování na důležitost teorie není ovšem ani Balbín, ani Kwiatkiewicz originální, oba se opírají o své antické vzory, Balbín např. se dovolává Quintilianových Institucí (IX, 4): „*Nulla sine arte res valet, et committatur semper artem decor*“ (Ver. 238).

Vzory a předlohy obou teoretiků si zasluhují zvláštní pozornosti. Často se odvolávají na Cicerona, který si v teorii řečnictví udržoval po staletí postavení autority, diktující zásady dokonalého řečnického projevu. Jen za renesance byl někdy výše než Cicero stavěn Quintilian, kterého cituje uznale Balbín i Kwiatkiewicz. Balbín se patrně setkával s podceňováním antické řečnické teorie, a především Cicerona; proto ve *Verisimiliích* považoval za nutné Cicerona obhájit a poukázat na obtížnost ciceronské řeči pro tehdejší adepty řečnictví. Ve svém apologetickém zánícení šel dokonce tak daleko, že z Taubmannovy rozpravy o jazyku latinském očitoval názor značně zhyperbolizovaný: „*Facilius est hodie in triplici facultate doctorem fieri, quam orationem romanam aut ciceronianam elaborare*“ (Ver. 235). Když na začátku svého traktátu o amplifikaci rozlišil Balbín čtyři typy stylů (stylus acutus, eruditus, scholasticus a ciceronianus), prohlásil za nejkrásnější styl ciceronský, jehož původce „*ab omnibus saeculis ut mortalis quidam Eloquentiae Deus adoratur*“ (Ampl. 5). Avšak přes

vysoké hodnocení nezaujímá Cicero u Balbína mezi teoretiky řečnictví místo první. To vyhradil Balbín Mikulášůvi Caussinovi, autorovi spisu *De eloquentia sacra et humana libri XVI* (vyšel poprvé r. 1619). S Caussinovými názory se Balbín plně ztotožňuje, svým čtenářům je bezvýhradně doporučuje a vyjadřuje dokonce přesvědčení, že kdyby Cicero žil jako křesťan, hlásal by učení Caussinovo (Ver. 233). V porovnání s tím je Caussin pro Kwiatkiewiczze jedním z řady předchůdců. Kwiatkiewicz je mnohem více než Balbín obrácen do antiky, mnohem více také čerpá z řecké rétoriky (Perikles, Demosthenes aj.) a vůbec z řecké literatury. Kwiatkiewiczův vztah k antice se jeví hlubší než Balbínův, to však mohlo být projevem rozdílného poslání jejich teoretických spisů: Kwiatkiewiczovy práce byly teoriemi v pravém slova smyslu, kdežto práce Balbínovy měly příručkový, učebnicový charakter. Není jisté nezajímavá shoda Balbína a Kwiatkiewiczze v jednom aspektu vztahu k předchůdcům a pramenům: v podcenění řečnické teorie renesanční. Lze ovšem namítnout, že renesanční teoretikové literární navazovali na antiku, že tedy baroko v nich mohlo vidět nepodstatný mezíčlánek, nicméně i zde vznikly významné práce, jako byl spis Erasma Rotterdamského *Ecclesiastes sive de ratione concionandi libri quattuor* (1544), které pak baroko nedoceňuje.

Vliv antické rétorické teorie je u Balbína i Kwiatkiewiczze zřejmý mimo jiné též v úsilí o terminologickou přesnost. Balbín např. rozlišuje mezi „homilií“ a „kázáním“, tj. výkladem určitého úryvku evangelia v textové posloupnosti (homilie) a duchovním výkladem na textu evangelia nezávislým (kázání). Balbín sám pokládá homilii za formu zastaralou a skoro neužívanou (Ver. 246) a tento jeho soud naznačuje, že už v jeho době se pojmový rozdíl mezi slovy „homilie“ a „kázání“ (který dosud rozlišuje např. přemčína: *Homilie X Predigt*) stíral, takže obou termínů se začalo používat promiskue a později zvítězil termín „kázání“. Podobně Kwiatkiewicz dokazuje terminologickou přesnost v krátkých definicích různých pojmů rétoriky, mezi nimiž byl nezdědka jemný významový rozdíl.

Oba teoretikové se stavějí proti takovým řečnickým projevům, které „lítají nad hlavu“ posluchačů, které neodpovídají jejich intelektuální úrovni. Považují to buď za důsledek řečnickova nepochopení psychiky posluchačů, nebo za snahu stavět na odliv svůj vtíp a učenost. Nebylo by správné se domnívat, že v tomto stanovisku Balbína a Kwiatkiewiczze se odráží odpor proti konceptu, tj. originálnímu duchaplnému projevu napsanému nebo pronesenému s vtípem a elegancí (s takovým odporem se někdy setkáváme u řečníků-praktiků, kteří sami postrádali vtíp a schopnost kultivovaného podání), jde spíš o zdůraznění správné náplně projevu i náležitosti míry náročnosti výkladu a stylu. Balbín se několikrát ve svých teoretických spisech vrací k názoru, že „auditor... modus concionis“ (Ver. 253).

Za důležitou součást řečnického projevu pokládají oba teoretikové exempla. Na jejich formu mají v podstatě stejný názor, který je v Kwiatkiewiczově *Phoenix* vyjádřen slovy: „*Exempla et eruditiones cum ponuntur per descriptionem rei, ut est gesta, postulant brevitatem, claritatem et (ne admirationis desit illecebra) elegantiam styli, vel aliquid ingeniose insertum, prout res patitur*“ (*Phoen.* 59). Balbín i Kwiatkiewicz doporučují uvádět v exemplech mj. bajkovou literaturu a některá běžná přirovnání z bajek (hlavně ezopských) začleňují i do svého výkladu. Balbín musel navíc funkci exempla promýšlet i v souvislosti s duchovní řečí. Zřejmě nebyl příliš nakloněn vnášení světských exemplů do kázání, ve *Verisimiliích* (str. 243) např. neschvaluje, hledá-li kazatel při rozboru evangelia oporu v Ovidiových *Proměnách* nebo v příbězích starých Řeků

a Římanů. Soudobá kazatelská praxe však zčásti exempl se světskou tematikou (bývají v homiletických souborech také označována názvy „fabula“, „simile“ aj.) účinně využívá, vidí v nich (pod vlivem teoretického spisu Karla Regia Christianus orator z r. 1612) služby, které mají sloužit náboženským cílům.

Vztah k exemplům byl ovšem individuální, závisel na chápání základní funkce homiletiky. Kdežto rétorice obecně se zpravidla ukládalo „delectare, docere atque movere“, měla homiletika „prodesse et delectare“. Avšak Balbín sám byl v tomto směru velmi přísný — za úkol duchovního řečníka považoval prospívat, nikoli bavít. Píše důrazně: „Noli, amabo, quisquis haec legis, meam, quae sapientiorum et magistrorum est, damnare sententiam, neque novorum et juvenum concionatorum errore abduci, ut existimes, concionatoris munus esse poeticum, *delectare*; at tu non delectare, sed *prodesse praeopta*“ (Ver. 245). Čeští i polští homiletičtí praktikové období baroka však někdy ve snaze zaujmout své posluchače obraceli k faktorů „delectare“. V kazatelských projevech tohoto druhu (např. v některých kázáních Čecha Bilovského nebo Poláka Skargy) lze pak hledat předpoklady k novodobému vypravěčství.

Šířejí chápanou základní funkci homiletiky nám někdy osvětlí projevy výtvarné. Z tohoto hlediska za pozoruhodnou považují barokní kazatelnu tzv. Schutzengelkirche v bavorském městě Elchstättu; zde je úkol homiletiky vytyčen nápisy ve třech medailónech: Nuntiat et delectat. — Terret et movet. — Dirigit et docet.

Pro barokní teorii literatury vůbec a pro řečnictví zvláště bylo významné učení o amplifikaci. Toto učení (a s ním zpravidla zároveň probírané učení o abreviaci, která v principu znamenala opačný postup) tvořilo ovšem také součást poetik starších vývojových etap a sahalo až k Ciceronovi. Tak např. středověké poetiky Poetria nova Galfreda de Vinsauf, Laborintus Mistra Eberharda a Viaticus dictandi Mistra Tibina rozeznávaly osm způsobů amplifikace.¹⁰ Studium děl Balbínových a Kwiatkiewiczových nás vede ke zjištění, že o amplifikaci důkladněji a obsáhleji pojednává Balbín, který jí věnoval celý spisek o 60 stranách (Ampl.); kromě toho o ní elementárně poučuje v dialogu učitele a žáka Quaesita oratoria (na str. 176—183).

V podstatě se amplifikaci rozumělo rozšiřování látky, její umělecké vyzdobování, hyperbolizování, patetický popis, osvětlování sentencemi a exemply. Balbín uvádí (v Ampl.) nejdříve snadné způsoby amplifikace, jako přecházení od dílčí myšlenky k obecné, využívání epitet a synonym, příměrů, metafor, hyperbol, antitezí, personifikace i některých jiných tóropů. Instruktivně vykládá zejména o amplifikaci pomocí afektů — podává abecední seznam citových prostředků řečnického projevu (admiratio, affirmatio, benedictio atd.). Avšak z hlediska specifika barokního řečnictví mají největší důležitost Balbínovy výklady o nesnadných způsobech amplifikace, jejichž užívání a účinek závisely na řečnickové samostatnosti a invenci. Jde především o emblémy a symboly, kterým baroko ve svých řečnických útvech přidělilo významnou úlohu. V praxi se někdy emblémy a symboly ztotožňovaly a ani někteří teoretikové nedovedli vystihnout jemný rozdíl mezi nimi. Podle Balbína je emblém „enunciatio seu sententia, pictura expressa, translata ad mores et vitam“ (Ampl. 25), kdežto „symbolum est similitudo cum lemmate ad protasin contractam vim habens suadendi probabilem“ (Ampl. 28). Pozoruhodná je Balbínova charakteristika tří částí emblému (figura neboli imago, epigramma a lemma) a rozlišení (pod vlivem Masenia) čtyř typů emblémů, a to na historický, přírodní, teologický a mravní.

Kwiatkiewicz chápe amplifikaci v VII. kapitole svého Phoenixu (str. 194—219) ve dvojnásobném smyslu — užším a širším. V užším smyslu míní rozšíření myšlenky na rozložení větného celku (amplificatio brevior), v širším smyslu rozšíření

argumentů na rozloze celého řečnického projevu (*amplificatio longior*). Kratší amplifikace se podle něho dosahuje perifrází, synonymy, příklady a v podstatě týmiž trópy, které uváděl Balbín a které doporučovaly i starší poetiky. Rozšiřování argumentů v tzv. *amplificatio longior* se uskutečňuje pomocí podrobného popisu různých okolností místa, času apod., pomocí digrese, *exempel* atd. Emblémy a symboly, jimž Balbín věnoval poměrně velkou pozornost, Kwiatkiewicz v souvislosti s amplifikací neprobírá (vykládá je však jinde, např. *Suada* 182n., *Phoen.* 243—244 aj.).

Studium praktického uplatnění učení o emblémech a symbolech v českém a polském i ostatním slovanském řečnictví patří k úkolům dalšího bádání, neboť šlo o prostředky pro baroko přímo typické.¹¹ Přitom bude jistě podnětné přihlížet především k názorům Balbínovým, a to nikoli pouze z traktátu o amplifikaci, ale také ze spisu *Quaesita oratoria* a zejména z *Verisimilií*, kde (v kapitole VII.) jsou emblémy a symboly probírány bez začlenění do problematiky amplifikace. Zde se mj. dovíme, že v tvoření jednak emblémů a symbolů, jednak *elogií* viděla doba Balbínova vrchol duševní práce. Kdežto mnoha prostředkům rétoriky a literatury vůbec se bylo možno naučit (šlo o znalosti získané školní humanitní výukou), emblémy a symboly byly důkazem básnického nadání. Ve *Verisimiliích* Balbín rozšiřuje rejstřík typů emblému, kromě čtyř výše uvedených připomíná ještě emblém mechanický (je založen na předmětu řemeslné výrobeném), *apophthegmatický* (základem je slavný výrok), *vybájený* (je založen na bájeslovném motivu) a hieroglyfický (pramení z egyptské moudrosti).¹² Jinak se Balbínovy výklady o emblémech a symbolech ve všech třech jeho teoretických pracích v podstatě shodují, Balbín totiž někdy přejímal z jedné příručky do druhé doslovně i celé formulace. *Verisimilia* mají však v tomto směru prvořadý význam proto, že jejich VII. kapitola je v samostatně paginovaných poznámkách (*Notae in Verisimilia humaniorum disciplinarum*) doplněna příklady emblémů a symbolů (obě oblasti zde však nejsou od sebe jasně rozlišeny). Balbín do tohoto poměrně rozsáhlého doplňku zařadil zčásti originální příklady, zčásti příklady vyexcerpované z literatury. Že jde částečně o *excerpta* (získaná mnohaletým studiem), připomíná Balbín hned na začátku svého předavku a v souvislosti s touto připomínkou považuje za potřebné varovat své žáky před *plagiátorstvím* (str. 93—94). Činí tak v době, kdy se s cizím duševním majetkem zacházelo často svévolně, kdy se nejen drobné formulace, ale i dlouhé pasáže opisovaly bez uvedení pramene a tvůrčova jména. Je proto třeba vyzvednout Balbínovu představu o etice vědecké práce i jeho poměr (v českém prostředí na tu dobu průkopnický) k otázce originality a plagiátu.

Z našich dosavadních poznámek vyplývá, že ani Balbín, ani Kwiatkiewicz nechtějí přinášet čistou teorii, že mají stále před očima potřeby praxe. Je to patrné např. z jejich učení o *citech* (*Phoen.* 183n., *Ver.* 242n.). Lásku, nenávisť, *milosrdenství*, úzkost, hněv a jiné city posluchačů musí prý vyplynout z velikosti a vážnosti tématu a z jeho promyšleného podání, city se nemohou posluchačům předpisovat, kazatel nemůže k nim vybízet po krátkém a plytkém výkladu. Balbín zřejmě ve shodě s *patosem* baroka předpokládá jako důsledek promyšleného proslouva *emfatické* projevy citu: pláč, výkřiky, úžas a odpor, rozruch, *vstávání* z míst aj.

Praktický dosah měly i poznámky o přípravě na řeč, o samozřejmé povinnosti řečníka zjistit si všechny okolnosti života a působení osoby, o níž má promluvit.

Kwiatkiewicz připomíná zejména (Phoen. 248) okolnosti místa a času, zjišťování titulů, poct, významných činů, ctností atd. oslavovaných osob a v podstatě o týchž okolnostech píše Balbín v souvislosti s přípravou na řeč enkomiastickou (Ver. 235); navíc Balbín poukazuje na využití výtvarného umění (výjevů ze známých obrazů apod.). Doporučuje také využívání sentencí slavených osob, symbolů na erbech při oslavě šlechticů, např. „ut si in funere Sternbergico oratio esset de stellis, in Sswambergico de cygnis, in Hradecensi de rosas etc.“ (Ver. 236). Kwiatkiewicz (Phoen. 272) i Balbín (Ver. 239n.) radí naléhavě řečníkům, aby si soustavně zpracovávali tzv. loci communes, tj. seznam témat, sentencí, exempel, obrazů a obrátů z bible, z životů svatých Otců i z ostatní literatury. (Jako příklad takového seznamu uvádí Balbín spis veronského biskupa Augustina Valeria Ecclesiastica rhetorica.)

Díla obou teoretiků nás nepřímou poučují o tom, jak se postupně uvolňovaly přísné zákony kompozice řečnických projevů. Kwiatkiewicz (Phoen. 248) uvádí šest částí řeči, totiž exordium, propositio, narratio, confirmatio, confutatio a peroratio, kdežto Balbín ve Verisimiliích (252) zaznamenává pouze čtyři, tj. exordium, narratio, confirmatio a epilógus. Ani na nich však netrvá, duchovní řeč prý se může obejít bez captatia benevolentiae a dokonce bez narratia. Kompoziční členitost řečnických projevů, jak ji znala teorie středověká, se v baroku zjednodušila na závazné tři části, a to zpravidla exordium (úvod), confirmatio (hlavní část) a peroratio nebo conclusio (závěr). To ovšem v teorii nevyklučovalo rozčleňování uvedených tří základních částí na drobné pododdíly, ale praxe měla pro dodržování detailního dělení řečnického projevu málokdy pochopení.

Naše omezení rozboru teoretických spisů Balbínových a Kwiatkiewiczových na teorii řečnictví naznačuje, že spisy obsahují různé výklady, které se netýkají řečnictví a kterých si jistě všimne další bádání.¹³ Z Balbínových děl většinu takových výkladů obsahují Verisimilia, kde byl probrán celý systém tehdejšího humanitního vzdělání, do něhož vedle rétoriky patřila poezie, epistolografie, historie, latinská mluvnice a stylistika aj. Analýza Verisimilií i dalších teoretických prací Balbínových přispěje ke zvýraznění představ o něm, které se většinou dosud konstruovaly na pozadí jeho obrany, eventuálně ještě se zřetelem k jeho spisům historickým. Avšak i „opus bipartitum“ polského teoretika přináší více než poučení o řečnictví, i když to stálo v centru Kwiatkiewiczova zájmu, především ve Phoenixu. Tak např. Kwiatkiewicz obšírně ve Suadě pojednal o epistolografii a právě tyto partie by si zasloužily srovnání s analogickou tematikou u Balbína. Ovšem při hodnocení spisů obou teoretiků bude třeba stále respektovat podstatný rozdíl mezi nimi, vyplývající z faktu, že Kwiatkiewicz chtěl vytvářet teorii pro řečníky, kdežto Balbínovi šlo o napsání učebnic pro studenty. Tomu přizpůsobuje jak metodu, tak formu (nejzřejmější je to v Quaesitech: forma dialogu). Snad z obavy před výtkou, že jeho výklady budou posuzovány jako elementární a vykompileované, zdůrazňuje Balbín několikrát didaktický charakter svých Verisimilií, mj. v jedné z marginálií V. kapitoly: „Author non scripsit haec magistris, sed discipulis“ (Ver. 104).

Bylo by tuším nesprávné vyvozovat z učebnicového zaměření a poslání spisů Balbínových názor, že neovlivňovaly řečnickou praxi. Zejména duchovní řečníci měli ve spisech Balbínových instruktivní a snadno dostupnou příručku, která samozřejmě byla pro ně pouze jednou z řady pomůcek, mezi nimiž vedle teorií důležité místo zaujímaly i homiletické soubory vzešlé z praxe.

V souvislosti s učebnicovým rázem Balbínových spisů považují za nutné upozornit na jeden jejich charakteristický rys, tj. umělecký způsob traktování odborné látky. Balbínovy učebnice nejsou napsány nezáživně, nejsou sledem suchých definic, nýbrž jsou naplněny sugestivními obrazy, čtenář ještě dnes z jeho výkladů poznává silnou individualitu nadšeného učitele. Tak např. když Balbín začíná v X. kapitole Verisimilií uvažovat o rozsahu rétoriky, přirovnává jí nejdříve k velmi prostornému, až nekonečnému poli, na které má nastoupit vojsko argumentů, pak k cirku maximu, kam se k závodům mají sjet všechna čtyřspřeží, a nakonec k Poli Martovu, na němž se má k rozhodování o čestných úřadech sejít senát a lid římský. O něco dále Balbín s emfází píše o království Výmluvnosti (*Eloquentiae regnum*, Ver. 234), z něhož je někdy vyháněn věky slavený Cicero těmi ubohými řečníky, kteří ochutnali rétoriky jako pes píjící z Nilu („*ut canis Nilum bibens*“, 234). Ostatně toto obrazné hodnocení rétoriky vystihuje velmi dobře její postavení v kulturním životě i její začlenění do ideologické oblasti. Podobně na začátku XI. kapitoly téhož díla Balbín s obdivem píše o vznešenosti duchovního řečníka — homiletika je pro něho božské umění („*divina ars*“, 239), které dovede rozdrtit srdce tvrdší než skála a uklidnit vášně hroznější než všechna dravá zvířata.

V Kwiatkiewiczově *Suadē* a *Phoenixu* brání výraznějším projevům uměleckosti sama jejich metoda, neboť text spisu obsahuje většinou příklady různých řečnických prostředků (vybrané ponejvíce z antické literatury), a originální výklad Kwiatkiewiczův je omezen na stručné výkladové pasáže. O uměleckých aspiracích polského teoretika však mj. svědčí už názvy obou spisů. První slovo titulů je totiž dvojjazyčné: *Suada* znamená nejen výmluvnost, ale také pohanskou bohyni výmluvnosti, *Phoenix* je nejen bájeslovný pták ohnivák, ale také emblém slávy a sebeobozování. Fénixe jako oblíbeného jezuitského emblému bylo nejednou použito v hagiografii ignáciovské, ostatně sám Balbín píše: „... *ut si probarem sanctum Ignatium esse phoenicem, quaerendae mox erunt proprietates similitudinis, ut v. g. phoenix ex vermiculo nascitur, omnibus ceteris avibus accinentibus in Arabia, item phoenix filius est ignis, mors illi vita est, soli est consecratus, omnes palmae in Arabia cum phoenice moriuntur, cum eodem resurgunt, etc. Haec omnia acute probabo in divo Ignatio inventa esse*“ (Ver. 238).

Spisy Balbínovy a Kwiatkiewiczovy vznikaly patrně bez vzájemné souvislosti. Relativní shodnost některých jejich názorů je dána v podstatě stejným okruhem pramenů, tj. rétorikou antickou a středověkou i teorií jezuitskou. Výklady obou teoretiků se vzájemně hodně doplňují a dávají (spolu s jinými soudobými teoriemi) dobré předpoklady k náležité historické interpretaci řečnické tvorby druhé poloviny 17. a počátku 18. století.

2

V případě Čecha Balbína a Poláka Kwiatkiewiczze dá se mluvit o vnitřní souvislosti jejich teoretických děl, nikoli o styčných a vlivech. Česko-polské styky a vlivy můžeme však zjišťovat v řečnické praxi. Nad jejich vývojem se nyní zamyslíme v souvislosti s homiletikou období feudalismu.

Vnějšíkovým dokladem těsných styků česko-polských v oblasti homiletiky jsou mj. rukopisy některých kazatelských prací českého původu dochované v pol-

ském prostředí. (Naopak v českém prostředí kolovaly homiletické práce polské, jak lze zjistit z dobových inventářů našich knihoven.) Patří k nim např. rukopis Waldhauserova kazatelského díla *Postilla studentium sanctae Pragensis universitatis* z druhé poloviny 14. století, který je uložen v Jagellonské knihovně v Krakově.¹⁴ Jiný rukopis, zvaný podle místa uchování Dzikowský, obsahuje česká a latinská kázání, která jsou dostupná v edici pořízené r. 1875 Wl. Wislockým.¹⁵ V tomto rukopise jsou zapsána jednak nedělní kázání latinská, jednak sváteční kázání česká, za jejichž původce se podle moravských jazykových jevů považuje nějaký autor z Moravy tvořící na přelomu 14. a 15. století. Není ovšem ani vyloučeno, že moravské dialektismy (jde především o -c- místo -t- v infinitivní koncovce i v některých slovech) mohl do textu tak řeč. kázání Dzikowských vnést opisovač moravského původu.

Ponecháme-li stranou drobné zmínky o českých reformátorech v polských postlích nekatolických, jako o Husovi, Jakoubkovi ze Stříbra, Rokycanovi, Chelčickém aj., nemůžeme opomenout úvod Hieronyma Maleckého k jeho polskému překladu Lutherovy *Domácí postily* z roku 1573. Maleckí totiž v úvodu připomíná nepropracovanost polské terminologie teologické a doporučuje obracet se pro potřebné termíny do češtiny. Přitom zdůrazňuje, že „polski y czeski język yednaż mowa yesi, okrom tego, że každy język z nich ma swoye dialecta seu proprietates“.¹⁶ S tímto doporučením opírat se o češtinu teologické oblasti setkáváme se v době, kdy v oblasti jazyka uměleckého působí polština na češtinu a kdy je z polštiny do češtiny překládáno, jak dokazuje *Tragedie* neb *hra žebračí*.¹⁷ Ostatně už o čtvrtstoletí dříve chválil Mikuláš Konáč v úvodním věnování svého překladu biblické hry *Judith* právě Poláky, kteří si do své mateřštiny překládají Terentia a Plauta.¹⁸ Byla tedy patrně v sedmdesátých letech 16. století polská terminologie teologická v porovnání s českou méně rozvinutá (problematika si ovšem ještě vyžádá detailní bádání filologické), kdežto polský jazyk umělecký procházel obdobím rozmachu.

Do snah české reformace se začlenil český překlad polské postily Grzegórze z Żarnowca, která byla v Polsku v druhé polovině 16. století vydána třikrát. Polský kalvínský kazatel do ní uložil četné výpady proti katolické církvi, její organizaci, obřadům, koncilům a nařízením a ovšem i proti mnišským řádům, zejména proti jezuitům. Jeden z nich, skladatel katolické postily Wujek z Wągrowca, byl hlavním terčem polemických útoků Żarnowcových. Duchem a obsahem vyhovovala zřejmě Żarnowcova postila určitým vrstvám českých nekatolíků, její překladatel patřil asi do prostředí česko-bratrského.¹⁹ Příklad však tiskem vydán nebyl; je dochován ve dvou rukopisech, z nichž jeden je uložen v Praze a druhý v Krakově. Právě u pražského rukopisu muzejního lze předpokládat česko-bratrskou provenienci, s česko-bratrstvím téměř určitě souvisel jeho dva písaři. Rukopis v tomto prostředí zůstal delší dobu, což dosvědčuje fakt, že do něho později vepsal (po polovině 17. století) Mikuláš Drábík svou biografii, některé poznámky a jedno kázání.²⁰

Svým značně polemickým zaměřením se překlad Żarnowcovy postily začleňoval do jedné linie předbělohorské homiletiky, představované tvorbou převážně překladovou. Patřily sem např. dva překlady Jana Straněnského, a to *Postily* Jana Spangenbergra a *Postily* Jana Hoffmeistera. Je zajímavé, že protikatolické polemické horlení už v menší míře prostupuje českou homiletiku původní, jejímž nejvýznamnějším projevem je *Postila* evangelistská opavského luteránského kazatele Martina Filadelfa Zámrského (vydaná r. 1592 a pak znovu ve dvou vydáních r. 1602).

Vzpomenutý Jakób Wujek z Wągrowca, jeden z militantních polských jezuitů usilujících o realizaci zásad koncilu tridentského v Polsku, přeložil do polštiny biblí a vydal dvě rozsahově různé postily s názvy *Postilla katholiczna większa* (1573) a *Postilla katholiczna mniejsza* (1579). „Menší“ postilu přeložil do češtiny jezuita Ondřej Modestín Hradecký a jeho překlad byl vytištěn r. 1592 v Litomyšli a podruhé r. 1629 v Praze. Ačkoliv české vydání na první pohled už formulací na titulním listě signalizuje, že jde o překlad z polštiny do češtiny, přece se překladatel různým způsobem snažil o začlenění díla do českého kulturního kontextu. Především Modestín, který mimo jiné působil také v Olomouci, určuje předmluvu k 1. dílu spisu z r. 1592 olomouckému biskupovi Stanislavu Pavlovskému a v ní horlivě poukazuje jednak na „pikarty“ vykládající biblí v soukromých kroužcích, jednak na různé nekatolické spisy a kacířské postily, jež prý čítají i katolíci, protože katolických postil je nedostatek (to jistě z katolického stanoviska byl jeden z důvodů vydání překladu Wujkovy postily). Jiným prostředkem k udomácňování původně polského díla byly některé doplňky, např. celého kázání na den sv. Václava²¹ nebo pasáží o tradici přijímání podjednou v českých zemích apod.

Český překlad Wujkovy postily se těšil zájmu pobělohorských homiletiků. Dokazují to nejen kazatelské soubory česky fixované, ale i obšírný latinský spis o více než 850 stranách vytištěný s názvem *Opus novum tripartitum concionum moralium Janem Frant. Svobodou v Brně r. 1712*. Spis byl napsán „ab uno parochorum dioecesis olomucensis moravostraviensi“, tedy Valentinem Bernardem Jestřábským, který se nejednou na titulním listě svých děl ukryl za poloanonymní označení „faráře moravostravského“. V citovaném spise Jestřábský nezřídka z postily Wujkovy přejímá, přičemž patrně používal vedle textu českého i originálního textu polského, jak naznačuje abecední index autorů a pramenů. České znění Wujkovy postily neuniklo kritické pozornosti Koniášově, který se zasloužil o další paradox svého Klíče, neboť zde přikázal opravit knihu na dvou místech, takže se horlivý Wujek přiřadil k těm pravověrným katolíkům (jako byl Tomáš Bavorovský, Václav Hájek z Libočan aj.), jejichž spisy pokládal Koniáš aspoň zčásti za závadné.

Z homiletické tvorby vynikajícího polského kazatele Petra Skargy nebylo sice do češtiny překládáno,²² přesto jeho kázání působila na české homiletiky doby barokní. Pozoruhodné je hlavně to, že Skargův vliv můžeme zaznamenat už v díle předbělohorském, a to v *Postille Šebestiana Vojtěcha Berličky (Scipiona) Plzeňského*, která byla poprvé vydána r. 1618. V tomto díle s nepochybně už barokním vkusem se projevuje skargovská ironie, patos a lexikální i stylistická vynalézavost. Tyto charakteristické principy Skargovy mohl Š. V. Berlička poznat z autopsie v Krakově, kde poslouchal Skargova kázání. Výrazné vlastenectví Berličkovy Postily je však spíše než výsledkem vlivu Skargova výrazem autorova vztahu k dobové české společenské situaci, kdy byli „cizozemci českými důchody vycpání a českou pící nad sytost přecpání“, jak se uvádí v Berličkově předmluvě. Pro své vlastenectví a některé rysy shodné s českou barokní homiletikou v pravém slova smyslu si Berličkova *Postilla* uchovala aktuálnost i v době pobělohorské, kdy byla znovu třikrát (r. 1667, 1695 a 1778) vydána.

Pokusil jsem se ve stručnosti vypsát historii česko-polských vztahů v oblasti starší homiletické produkce. Nepochybně silnější byly vlivy z polské strany: z polštiny jsou do češtiny překládána celá díla, kdežto česká homiletika se uplatňovala uvnitř homiletiky polské jako dílčí pramen. To ovšem bude možno

detailně doložit v analytických pracích textologického charakteru. Z filologického hlediska bude jistě podnětné i studium takových spisů, jež byly do obou literatur přeloženy z jiného jazyka bez jakékoli vzájemné česko-polské souvislosti. Mám na mysli např. německou postilu určenou dětem od královeckého kazatele Christiana Langhansse. V polštině se dochoval její překlad rukopisný i tisk z roku 1778. Český překlad Langhansovy postily fungoval v prostředí exulantském: postilu přeložil Kristián Pešek a v Žitavě ji vydal Václav Kleych r. 1712 a podruhé tamtéž r. 1734, konečně potřetí vyšla v Žitavě nákladem Stremelovým r. 1738. Druhé vydání je důležité pro poznání tehdejších představ o vývoji naší homiletiky, především nekatolické, neboť v předávku k postile jsou vyjmenovány, eventuálně stručně charakterizovány české postily počínaje husitstvím (kromě toho předávek informuje čtenáře o vynálezu knihtisku a o některých slavných knihovnách). Langhansova dialogicky komponovaná postila je ze slavistického stanoviska pozoruhodná i proto, že poskytuje předpoklady pro srovnání třístranné — vedle překladu českého a polského existuje totiž také Dumišův překlad lužickosrbský z roku 1717.

Světské řečnictví období feudalismu se sice rozsahem nevyrovná produkci duchovní, nabízí však hodně materiálu pro sledování dobové situace politické a vůbec pro vývoj společenský. Proto také se o ně dosud více zajímali historikové než literární vědci. Literárněvědné studium konkrétních projevů této oblasti českého a polského řečnictví zatím kromě jiného dokázalo, že světští řečníci do určité míry znali řečnickou teorii a využívali ji. Avšak teprve podrobné zkoumání světského řečnictví v souvislosti s teoriemi ukáže rozrušování teoretické normy v řečnické praxi. Praxe se totiž musela nutně dostat k překonání jednoho ze základních pravidel barokní teorie, podle níž se světské řečnictví liší od duchovního pouze v rovině tematicko-syžetové.

POZNÁMKY

- 1 Praha 1901.
- 2 Kraków 1921.
- 3 V některých studiích knihy *České literární baroko* (Praha 1938).
- 4 V 11. oddíle knihy *České baroko* (Praha 1941).
- 5 Wrocław 1954.
- 6 Wrocław 1957.
- 7 Warszawa 1952.
- 8 Viz jeho knihu *Písemnictví českého středověku* (Praha 1948). Kromě toho srov. článek Františka Svejkovského *Základní problémy středověké poetiky a jejich odraz ve studiu slovanských literatur* (Česká literatura 1958, str. 269—287) a Josefa Tříšky *O rétorice a stylu naší středověké literatury* (Slovo a slovesnost 1964, str. 280 až 270). — Ze starších prací s významem pro barokní teorii literární, zejména pro teorii dramatu, připomínám důkladnou studii Bohumila Ryby *Literární činnost Karla Kolčavy*, ČMM 50 — 1928, str. 434—568.
- 9 Srov. Karl Estreicher, *Bibliografia polska*, tom XX, stolecie XV—XVIII, Kraków 1905, str. 426—427. Zde jsou na str. 421—429 uvedena i ostatní díla Kwiatkiewiczova, z nichž některá patří také ještě do oblasti rétoriky.
- 10 Viz Jan Vilík, *op. cit.*, str. 214.
- 11 Z cizí literatury srov. Albrecht Schöne, *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*, München 1964.

- ¹² K tomu Balbín připojuje kulturněhistoricky zajímavou zmínku: *At de hieroglyphicis agendi locus hic non est, videantur citati authores, ac praecipue Iacobi Typotii liber posthumus de hierographia, ab Ioanne Iessenio Academiae Pragensis rectore typis datus (Ver. 198).*
- ¹³ Pokud jde o Balbína, bude možno přihlídnout k některým starším pracím, hlavně k monografiím Antonína Rejzka *P. Bohuslav Balbín T. J.* (Praha 1908) a Władysława Bobka *Bohuslav Balbín* (Bratislava 1932). Z nich významnější je práce Bobkova, kde se o Quaesitech a Verisimiliích pojednává na str. 22—27. Na rozdíl od toho je kniha jezuity Rejzka o jeho řádovém spolubratrovi ze 17. století (vydaná Dědictvím sv. Prokopa s řádovým i arcibiskupským schválením) značně nekritická, předpojatě obranná a popisná; o její popisnosti svědčí např. pasáž věnovaná Quaesitům (str. 278—282), v níž autor parafrázuje několik otázek žákových a odpovědí učitelových.
- ¹⁴ Viz Kazimierz Kolbuszewski, op. cit., str. 24.
- ¹⁵ Srov. Hynek Hrubý, op. cit., str. 10.
- ¹⁶ Kolbuszewski, op. cit., str. 135.
- ¹⁷ Srov. můj článek *K polské a české verzi hry o žebřících*, Sborník prací fil. fak. BU 1963, D 10, str. 99—108 (tam i další literatura).
- ¹⁸ Viz o tom více v mé knize *Literární dílo Mikuláše Konáče z Hodiškova*, Praha 1962, str. 137—139.
- ¹⁹ Srov. Hrubý, op. cit., str. 169.
- ²⁰ Hrubý, op. cit., str. 172.
- ²¹ Na den památný svatého Václava, dědice České země ..., *Postilla aneb Kázání na evangelia dní svátečních*, 1. vydání z r. 1592, druhého dílu částka druhá, fol. 86 b—92 b.
- ²² Přeložena byla jen modlitební kniha *Pobožný soldát* (Praha 1634).

ZWEI KURZE KAPITEL

ÜBER DIE TSCHECHISCHE UND DIE POLNISCHE REDEKUNST

Das erste ist ein Beitrag zur historischen Poetik. Der Verfasser analysiert die lateinischen theoretischen Schriften des Böhmen Bohuslav Balbín und des Polen Jan Kwiatkiewicz, bestimmt deren Vorbilder und Vorlagen, bewertet deren Ansichten in bezug auf die Exempla, deren Lehre von der Amplifikation u. dgl. m. Besondere Aufmerksamkeit widmet er Balbíns Darlegungen von Emblemen und Symbolen. Ausgehend von den Werken beider Theoretiker schliesst er auf die sukzessive Auflockerung der strengen Kompositionsgesetze der Redekunst. Er weist hin auf die künstlerische Behandlung des Fachstoffes in Balbíns theoretischen Schriften, die trotz ihres lehrbuchmässigen Charakters die Rednerpraxis beeinflussten. Die parallele Entstehung der lateinischen Schriften von Balbín und von Kwiatkiewicz dürfte ohne wechselseitigen Zusammenhang erfolgt

sein. Die relative Übereinstimmung einiger Anschauungen beider Autoren ist gegeben durch den im wesentlichen gleichen Quellenbereich, d. h. durch die Rhetorik der Antike, des Mittelalters und der Jesuiten. — Das zweite kurze Kapitel ist den böhmisch-polnischen Wechselbeziehungen und Einflüssen in der älteren geistlichen Rhetorik gewidmet. Der Verfasser stellt fest, dass die polnischen Einflüsse sich stärker auswirkten: aus dem Polnischen übersetzte man komplette Werke ins Tschechische, die tschechische Homiletik setzte sich dagegen innerhalb der polnischen nur als eine Nebenquelle durch. — Was die böhmische und die polnische weltliche Redekunst betrifft, so führt der Verfasser aus, dass den weltlichen Rednern die Redetheorie gewissermassen bekannt war und dienstbar gemacht wurde, in der Redepraxis jedoch eine sukzessive Zersetzung der theoretischen Norm eintrat.

M. K.